

Т.Г. Авксентьева

Харківський національний університет радіоелектроніки,
к. політ.н., доц. каф. філософії

ДЕМОКРАТИЧНІ СКЛАДОВІ ГРОМАДЯНСЬКОЇ ІДЕНТИЧНОСТІ: УКРАЇНСЬКИЙ КОНТЕКСТ

Аналізуються ключові параметри демократичного вибору українського суспільства, серед яких: можливості співрозвитку демократії як форми духовного спілкування та як форми ефективного управління державою; потенціал даної форми управління для розвитку конкурентоспроможності суспільства у сучасному світі. Науковий інтерес спрямований на вивчення базисних точок демократичного вибору як основи громадянської ідентичності в Україні.

Ключові слова: демократичний вибір, трансформації, ефективне управління, еволюція.

Т.Г. Авксентьева

ДЕМОКРАТИЧЕСКИЕ СОСТАВЛЯЮЩИЕ ГРАЖДАНСКОЙ ИДЕНТИЧНОСТИ: УКРАИНСКИЙ КОНТЕКСТ

Анализируются ключевые параметры демократического выбора украинского общества, среди которых: возможности соразвития демократии как формы духовного общения и как формы эффективного управления государством; потенциал данной формы управления для развития конкурентоспособности общества в современном мире. Научный интерес направлен на изучение базисных точек демократического развития как основы гражданской идентичности в Украине.

Ключевые слова: демократический выбор, трансформации, эффективное управление, эволюция.

T. Avksent'eva

DEMOCRATIC CONSTITUENTS OF CIVIL IDENTITY: UKRAINIAN CONTEXT

The key parameters of democratic choice of Ukrainian society are analyzed such as: possibilities of co-development democracy as form of spiritual intercourse and as form of effective government; potential of this form of management for development of competitiveness of society in a modern world. Scientific interest is directed on the study of base points of democratic development as bases of civil identity are in Ukraine

Keywords: democratic choice, transformation, effective management, evolution.

У межах західноєвропейського цивілізаційного проекту поняття „громадянин” ще за часів античності визначало приналежність до спільної справи управління суспільством . Громадянин має долучатися до участі у соціоконструктивній взаємодії з формування спільного життя на певній території, нести відповідальність за ефективність політичної участі. Громадянський статус є параметром усвідомлення ідентичності, сформованою у певному суспільстві. Сьогодні в умовах глобалізованого світу збереження громадянської ідентичності, її актуалізація на рівні суспільної свідомості є запорукою конкурентоспроможності суспільства – політичної нації. Такий вектор розвитку є, на наш погляд, конструктивною відповіддю на агресивні виклики універсалістських тенденцій.

Громадянська ідентичність являє собою спільне соціокультурне поле між людьми певного суспільства, визнання ними спільних традицій соціотворчості (у вузькому плані – державотворення), наявність загальної законодавчо-правової інфраструктури (правил і норм спільного життя) та, зрештою, передбачає кристалізацію національної ідеї, як чітких обрисів перспективного суспільного розвитку. На нашу думку, громадянська ідентичність

у межах українського суспільства безперечно передбачає стабілізацію на рівні суспільної свідомості демократичних складових.

На думку італійського культуролога У. Еко, карнавалізація життя є однією з нових характеристик суспільства, в якому ми живемо [1, с.142]. Його скептичний погляд стосується насамперед суспільств, які мають себе за взірці сучасної демократії. Дійсно, на жаль, ми все частіше порівнюємо політику з „видовищем”. Ми спостерігаємо, як усе більше дискредитується законодавчий орган країни – парламент, а політика здійснюється „у телестудіях, подібно до гладіаторському бою” [1, с.146]. Під час передвиборчих перегонів, коли реальні політичні актори найчастіше згадують про пересічних громадян (так званий електорат), починаються змагання з гучних безкоштовних розважальних заходів і роздавань товарів широкого вжитку. Часом здається, що розуміння демократії зводиться до найгірших форм кризи римського республіканського устрою із горезвісним гаслом „Хліба та видовищ!”.

Про демократію як соціальний та етичний ідеал і форму правління наявний великий обсяг як закордонної, так і вітчизняних досліджень. У цьому сенсі не можна не вказати на теоретичні доробки Р. Арона, Р. Даля, С. Хантингтона, К. Поппера, Ф. Хайєка, Дж. Сарторі, Дж. Грея, Ч. Ендрейна, С. Ліпсета, А. Лейпхарта, І. Валерстайна та ін. У науковому обігу на пострадянському просторі та, зокрема в Україні інтерес до цієї теми також не вщухає. Серед українських авторів, які розроблюють цю доволі широку проблематику, можна назвати М. Сазонова, О. Фісуна, М. Шаповаленко, В. Горбатенька, В. Журавського, О. Чемшита, О. Новакову, С. Наумкіну, С. Телешуна та ін. У так званому „ближньому зарубіжжі” ця проблематика активно висвітлювалась М. Ільїним, М. Капустіним, О. Салмінім, А. Медушевським, І. Пантіним, Л. Сморгунівим. Достатньо жваве обговорення питання про суверенну демократію у наших російських сусідів ілюструє одноіменна збірка, що вийшла з друку в минулому році [2].

Інтерес до концепції „суверенної демократії”, сформульованої російським політичним бомондом, зрозумілий, оскільки, як слушно зауважив декан факультету світової політики МДУ імені М.В. Ломоносова, академік РАН А. Кокошин, стосовно Росії „формула забезпечення національної конкурентоспроможності нашої країни перед обличчям грізних суперників та конкурентів все ще далека від завершеності” [3, с. 92].

Як справедливо наголошує один із засновників харківської політологічної школи М.І. Сазонов, „термін „демократія” спотворюється, втрачає первісний зміст” [4, с. 83]. Отже, звернення до теми демократії є актуальним перед загрозою розкладу демократичного ідеалу, розпорошення демократичних цінностей, карнавалізації політики та відсутністю у більшості населення стійких уявлень про те, що є демократія, тим більше про демократію як ефективну систему управління державою.

Мета статті – визначити важливі параметри демократичного вибору суспільства, розширити знання про демократію як певну „форму морального й духовного спілкування” (Дж. Дьюї) та форму управління, що сприяє підвищенню конкурентоспроможності держави у світі. Методологічним засобом є звернення до розгляду еволюції ставлення до демократії в українському суспільстві, взаємин суспільства, індивіда та держави у сенсі демократичного вибору. Використовується метод соціальної каузометрії, що передбачає виявлення цілісної картини суспільного життя, де минуле, сучасне і майбутнє поєднані причинно-цільовими [5, с. 13] зв'язками, окреслення реперних точок демократичного вибору українського суспільства – їх формально-ідеального та репрезентативного статусу.

Отже, не випадково об'єктом нашого дослідження є саме демократичний вибір та його параметри. Цей кут зору дозволяє розглянути демократію як феномен динамічної стабільності, позбутися уявлення, що демократія – це щось раз і назавжди набуте людством в якості ідеалу розвитку та у незмінній, універсальній для всіх суспільній формі. Статичний підхід до визначення складових демократії, наявність/відсутність яких є виміром немовби цивілізованості, на наш погляд, сприяє плеканню комплексу меншовартості у тих народів, які не можуть довести деяким „контролерам” повний

комплекс статусу, що вимагається. На жаль, усе частіше можна бачити інтенцію різнокольорових політичних еліт у всьому світі апелювати до демократичного ідеалу та використовувати його у своїх приватних і корисних цілях. Багато політиків вкладають у термін „демократія” свій зміст, який не має нічого спільного з демократією [4, с.83]. Визначень демократії вельми багато, і це на тлі намагань зафіксувати у суспільстві його статичний образ. Однак не до кінця визначений та тим більше не повністю усвідомлений ідеал-статус призводить до теоретичної плутанини, суспільної фрустрації, знецінення самої ідеї демократії та налаштування активних політичних акторів на впровадження відповідної фасад-моделі. За таких умов суспільства пострадянського простору у своїх намаганнях позбутися „пост”-якості, на жаль, за багатьма позиціями, як справедливо доводить О. Фісун, ближче до неопатримоніалізму (приміром, на афроазійський кшталт), ніж до демократії, виплеканої у межах західноєвропейської політико-культурної традиції [6, с.163-164]. Важко не погодитись із роздумами О. Фісуна про те, що пострадянські політичні режими є значною мірою інституціонально-політичною декорацією, що приховує реальний зміст владних відносин, імітуючи демократичний процес, вони маскують і легітимізують рішення, що приймаються реальними „тіньовими” центрами влади, які знаходяться „по той бік” публічного простору та непідвладні незалежному суспільству і громадянському контролю. Концепція непатримоніалізму, яка розширена й поглиблена на українських наукових теренах О. Фісуном, доводить, на наш погляд, адекватність такого судження. Спостережливий погляд за перебігом подій у сучасному світовому політичному просторі під знаком глобалізації та демократичної трансформації багатьох суспільств, свідчить про наявність як зовнішньополітичних, так і внутрішні адептів нав’язування поверхневого, статично-формального та достатньо невизначеного за критеріями розуміння демократії у суспільстві. На наш погляд, підхід до демократичного вибору солідаризується з позицією Дж. Дьюї, який стверджував, що народження політичних форм не відбувається за принципом „раз і назавжди”. Найзначніша зміна, що вже відбулася, є підсумком цілого ряду численних адаптацій та пристосувальних реакцій всякого роду стосовно особливої конкретної ситуації. Ретроспективний погляд може розрізнити тенденцію більш-менш стійких змін в одному напрямку. На думку Дж. Дьюї, політична демократія виникла як „декотрий кінцевий наслідок величезної множини реакцій пристосування до величезної кількості ситуацій, серед яких не знайдеться двох однакових, але які мали тенденцію до сходження в деякому спільному для них підсумку [7,с.38]. Ми поділяємо погляд цього видатного американського філософа про те, що демократія не є результатом дії суто політичних сил і факторів, як не є вона й породженням самої демократії якогось первісного тяжіння або іманентної ідеї.

У кожного суспільства свій шлях до набуття демократичних параметрів і своє визначення їхнього змісту. Одним із принципів цього визначення може бути постійне реагування на дисфункції, що виникають у суспільному розвитку, відмова від тих „лих” (Дж.Дьюї) та їх виправлення, що вже знайомі суспільству з попередніх політико-управлінських конфігурацій. Отже, підхід, що пропонується, базується на пріоритеті буденної постійної роботи й руху до підвищення ефективності управління суспільством та його конкурентоспроможності у сучасному світі.

Безумовно, кращим мірилом для оцінки будь-якої форми суспільства є ідеал, на який воно орієнтує форми свого життя, та ступінь, у якому воно реалізує цей ідеал. Демократія виступає етичними і соціальним ідеалом, який втілює ідею про укорінення в кожній людині особистості з насправді безмежними здібностями.

Базисна модель сучасної демократії як певного заходу управління стала результатом цілого ряду адаптацій стосовно конкретних ситуацій. Вона є знаковим вектором розвитку західноєвропейської християнської цивілізації впродовж багатьох століть. Додавання ідеологеми лібералізму надало демократії як формі духовного спілкування між людьми та як формі державного управління значного творчого поштовху.

Складові давньогрецької демократії: ізономія (рівність перед законами), ізогорія (свобода висловлювання) та ізотимія (рівність політичної участі) зазнали сполучки із ключовим сучасним принципом відкритого суспільства – пріоритетом прав і свобод особи.

Вочевидь саме ця вимога до побудови суспільного буття, попри всяку критику, що була й, мабуть, буде, забезпечила значною мірою тривалу практичну ефективність політичних режимів у країнах стабільної демократії. У порівнянні з недемократичними режимами вони гарантують велику ступінь класичних свобод, більш представницьке політичне керівництво і більш високу ймовірність того, що політика відповідатиме інтересам більш широких прошарків населення [8, с.46]. За таких умов людина отримує можливості соціально комфортного та захищеного влаштування в житті, ширші обрії для свого культурного розвитку. І зрозумілою у цьому випадку є наявність діалектичної взаємодії свободи особи та інструментальної ефективності держави. С. Ліпсет, наприклад, підкреслює той факт, що інструментальна ефективність, однією зі складових є економічна ефективність, має більше значення для демократії, ніж для автократії [9, с.213]. Це зумовлене тим, що демократія базується на згоді. Крім того, механізм її функціонування припускає надання максимально широкого доступу до структури прийняття рішень для різних груп та окремих осіб у державі. Подібний доступ забезпечується у сучасних демократіях, за визначенням Й. Шумпетера, шляхом формування політичної еліти у конкурентній боротьбі за голоси виборців [10, с.78]. Лише суспільство з досить високим рівнем життя і мінімальною бідністю може забезпечити умови для розумної участі у демократичних процесах значної кількості народу та для ефективного опору популістській демагогії.

Ще С. Ліпсет зазначав, що різні дослідження вчених показують таку залежність: чим більше розвинена країна в економічному й культурному відношеннях, тим більша ймовірність того, що в ній є система конкуруючих партій, стійка демократична держава [9, с.213]. Наочно свідчить про це й звернення до такого показника рівня економічного розвитку та рівня модернізованості суспільства, як індекс комплексного розвитку. До нього входять: рівень прибутку на душу населення, індустріалізована урбанізованість, рівень профспілкової й банківської активності, розвиненість нових методів ведення сільського господарства, середній рівень освіти, стан охорони здоров'я, розвиток транспорту, засобів масової інформації, рівень оподаткування, відсоток промислових робітників у самодіяльному населенні та інші.

Першість країн стабільної демократії у питанні визначення цього індексу доводить те, що, дійсно, визнання та захист свободи особи сприяє розвитку суспільства і водночас, лише за умови гідного соціального буття може реалізуватися багатогранний зміст свободи.

Ш.Л. Монтеск'є вважав, що свобода означає безпеку громадян, що гарантована законом [11, с.365]. Зміст іншого визначення свободи становить плюралізм поглядів, стан, коли держава не нав'язує будь-які погляди. Свобода це також участь у справах суспільства, зокрема участь у політичному процесі. Р. Арон визначив ці три підходи як класичні і додав ще два [12, с.284]. Він говорить про те, що свобода – це можливість поліпшення свого соціального становища, а також відсутність сваволі, справедливості взаємин між людьми, яка передбачає отримання винагород пропорційно до докладених зусиль [12, с.284]. Саме ці вподобання становлять духовний стрижень державно-управлінських механізмів, за допомогою яких різні соціальні групи, що беруть участь у політичному процесі і мають різну точку зору відносно того, яку політику слід провадити, могли б максимізувати свою здатність тиснути на структуру прийняття рішень, зберігаючи при цьому злагодові підвалини режиму. Взаємовідносини особистості і держави при цьому будуються на основі системи прямих і зворотних зв'язків, узгоджень інтересів. Громадян и усвідомлюють свої інтереси і пов'язують їхню реалізацію із існуванням певного (демократичного) порядку. Інтеграція суспільства, що існує на синтезі ідеологеми лібералізму та демократичного правління передбачає добровільне делегування

громадянами повноважень з управління своїм представникам за наявності постійної ініціативи з боку громадян у визначенні напрямку і способів існування суспільного цілого. Отже, суспільна дискусія може стосуватися адекватних вимогам часу форм суспільного розвитку, але не його змісту – принципового демократичного вибору.

На нашу думку, більшою мірою еволюційний поступ країн, що наближаються до базисної моделі сучасної демократії, має значення для розробки в Україні власної стратегії та форм впровадження ідеологемі демократичного вибору. Необхідно винайти складові власної формули високоефективної та конкурентоспроможної системи державного управління, оптимального співвідношення держави – суспільства – індивіда із справді безмежними можливостями. Зрозумілим є той факт, що набуття повноцінного комплексу параметрів демократичного вибору вірогідним є за умов тривалої еволюції. Для України стратегічно важливим є дотримання саме цього варіанту розвитку. Однак тактично це, безумовно, вимагає трансформаційних проривів, концентрації зусиль політичної волі та суспільних уподобань на деяких базисних точках демократичного вибору. Алгоритм цих базисних точок, на наш погляд, може бути з'ясований при аналізі двох груп факторів: ставлення населення до існуючої політико-управлінської моделі й можливості державного управління та політичного режиму в цілому. Перша група факторів включає характер панівної політичної культури і співвідношення інтересів основних соціальних груп, друга визначається соціально-економічними можливостями і показниками державного управління, рівнем інституціоналізації політичних відносин та якостями політичних лідерів.

У межах цієї статті хотілося б звернути увагу на одну з проблем розвитку українського суспільства, що потребує трансформаційного цілеспрямованого і пріоритетного впливу, тобто за нашим визначенням, на базисну точку демократичного вибору. Це є забезпечення взаємодії свободи й рівності, розуміння в суспільстві свободи як справедливості. Слід згадати, що М.М. Ковалевський, один із тих, хто у витоків вітчизняної політичної науки, випускник юридичного факультету Харківського університету (1872 р.) писав на межі ХІХ – ХХ століття: „Як би широко не розуміли свого завдання суспільні й політичні реформатори, жоден з них не може розраховувати на втілення у життя своєї схеми, коли у ній вимога суспільної солідарності – справедливості – не буде визнана рівною мірою із вимогою автономії особистості – свободою її фізичних і моральних проявів” [13, с.293]. Це, на його думку, запорука від “демократичного цезаризму”, що не може бути стійкою формою правління. Сталим порядком політичного устрою може бути лише той, за якого народ має свободу самовизначення, тією ж мірою, як і індивіди, що входять до його складу; влада ж забезпечує дотримання цієї вимоги суспільної солідарності як норми права [13, с.293].

На жаль, і сьогодні ми можемо бачити у сучасному українському суспільно-політичному житті тенденцію розходження принципів вимог демократизму і лібералізму. Стосовно вітчизняної історії початку ХХ століття російський дослідник І. К. Пантін дуже рельєфно визначив драму протиставлення та розведення у політичному просторі векторів демократизму та лібералізму, коли рівність та свобода сприймалися як антиподи та кінець-кінцем остаточно виродились один до плебейської руйнації, інший – до охоронної тенденції, у фокусі якої була лише політична свобода [14, с.75]. Ця проблема все ще залишається актуальною. Можна констатувати той факт, що в українському суспільстві не лише відсутнє поки що достатньо чітке уявлення про ці складові демократичного вибору, а й намітилося кризове невдоволення демократичними цінностями як такими, а ставлення до демократії нагадує трюїзм, що заялозили та не бажать враховувати.

Ейфорійне сприйняття лібералізму початку 1990-х в українському суспільстві було своєрідною антитезою несвободі радянського тоталітаризму. Демократія за таких умов виявлялась міфічно казковим ідеалом найближчого майбутнього. Розрив очікувань та реальної ситуації суспільного буття протягом цього часу призвів до нарощування

фрустрацій них політико-культурних орієнтацій та зведенню соціальних уподобань більшості населення до елементарних принципів боротьби за виживання. Однак неможливо заперечити й те, що попри кризові явища, постійно, окремими реперно-точеними досягненнями відбувалося збирання суспільного цілого, укріплення засад злагоди та викристалення можливостей набуття державного стрижня суспільного життя. Ми були свідками внутрішнього збирання суспільства та держави. Позитивні наслідки цього невидимого, але невпинного руху, стали вочевидь помітними на початку нового тисячоліття. Вони проявилися у поживленні економічної кон'юнктури внутрішнього розвитку, зростанні соціально-економічних показників та у поліпшенні зовнішньополітичного іміджу нашої країни. Однак повністю справедливим виявилось твердження Дж. Кіна, що свобода – це спроможність до постійної ініціативи у суспільних і політичних справах [15, с.26]. Недостатня обізнаність пересічних громадян України саме у питаннях параметрів демократичного вибору та відсутність стійких навичок політичної участі та демократичної ініціативності призвели до регресивно-негативних результатів. Відбувається дільба державно-управлінських функцій та пов'язаних із цим преференцій між представниками різни політичних еліт. Орієнтації та вподобання останніх мають переважно корпоративно-клановий характер. За О. Фісуном, це неопатримоніальна приватизація держави [6].

Що є вагомим на шляху подолання становища, що склалося? Яку форму має набути взаємодія вимог рівності та свободи?

Сучасна політична практика ставить високі вимогам своїм учасникам. Це стосується складності політичних питань, важкодоступності інформації, необхідної для прийняття раціональних політичних рішень, необхідності спеціальних знань та навичок. Отже, участь у політиці основної маси населення, навіть у країнах, де демократія уже склалася, носить помірний характер. Більше того, надмірна активність населення розширює конфлікти у суспільстві особливо у формах спонтанного включення до політики великої кількості вчорашніх абсентеїстів. Ідеальне розуміння демократії не може бути абсолютною вимогою політичного впорядкування, бо це, як справедливо відзначав ще Дж. Сарторі, може призвести систему до банкрутства. Однак, зрозуміло, що завдання збереження якісного змісту стабільної демократії, а, тим більше його набуття, потребують відповідальності еліт перед громадянами, наявності гарантованих, дієвих механізмів з боку останніх. Слід наголосити, що на нашу думку, контроль та постійна спроможність громадян до зацікавленого та раціонального контролю та ініціативи у суспільних та політичних справах для країн, що переживають трансформацію, є найбільш доленосною у питання результативності перетворювальних намагань.

Без цього неможливо усталення демократичного соціально-політичного устрою, при якому власність на засоби виробництва, статус і право прийняття рішення – а як наслідок, і сама історичність – більш не привласнюється приватним чином [15, с.50]. Упривласнення державних функцій несе велику загрозу суспільному розвитку, бо створює поживне середовище для впровадження клептократичної моделі державного правління. Можна сказати, що за таких умов, як і за умов, наприклад, тоталітарної моделі (коли держава привласнюється та підміняється партією), сама ідея державності переживає кризу. Розгартяш державно-політичного життя не здається за таких умов випадковим. В українських реаліях ми можемо бачити, що законодавчо-правове безладдя, ситуація заплутаності та взаємозаперечливості законів, наявність вимог, що наперед складно виконати, не порушивши закону, плекають, на жаль, „розбійницькі” настрої у державно-представницькому середовищі. Це означає, що громадяни стають заручниками такого безладу, невизначеної державної відповідальності й, нарешті, у разі зважання державно-політичного руху, що склався, до будь-кого може бути застосований репресивний механізм самої держави. Вітійоватість життя навіть найвідоміших політиків свідчить про вірність висловлювання, що „від суми та тюрми не зарікайся”. Неопатримоніальні інтенції у державі, найбільш загрозливого „розбійницького” типу, живляться страхом, політико-

суспільно. Інфантильністю людей, відсутністю дієвих структур громадянського суспільства. Останнє, за влучним визначенням Дж. Кіна, повинно стати для політичної влади вічним „більмом на оці” [15, с.50]. Громадянське суспільство повинно бути захищене та незалежне. Повноваження різноманітних організацій та асоціацій необхідно утворювати таким чином, щоб пересічні їх члени могли тримати під контролем своїх політичних представників. Суспільство повинно отримати чіткі „правила гри”, своєрідну формулу, за якої відносно гармонійно сполучались би вимоги примирення, солідарності та опозиційності різних суспільно-репрезентативних інтересів.

Для України актуальним є те, що віра у політичні можливості людини за умов демократії закріплюється завдяки її практичному втіленню. Вкрай важливим є недопущення усталення суспільства, наближеного до варіанту наявності єдиної розподільної межі. Така ситуація призводить до зосередження конфлікту на двох протидіючих позиціях. Опозиція тяжіє до фіксації та можливості сподівань розв'язати конфлікт шляхом силового тиску. Всупереч такому варіанту українське суспільство повинно усвідомити цінність соціальної довіри і співробітництва та просуватися до плюралістичної моделі, за якої існує багато розподільовальних меж. Конфлікт за таких умов виявляється більш складним і диференційованим, а громадяни належать до кількох різних (не)організованих груп з особливими інтересами і поглядами. Це сприяє постійному пошуку компромісів та упоміркоує суспільно-політичні вподобання. У плюралістичному суспільстві, яке неможливе без цілеспрямованої державної політики, найбільш репрезентативно реалізуються принципи свободи та рівності. Значний рівень автономії соціальних груп, їх організацій, індивідів по відношенню один до одного й до державної влади поєднується з юридичною та політичною рівністю. Це обмежує їх владу та авторитет і забезпечує дотримання принципів автономії.

Зрозуміло, що серед ключових параметрів демократичного вибору у межах цієї статті ми змогли розглянути лише, лише, на наш погляд, основоположні (співрозвиток демократії як форми духовного спілкування та як форми державного управління, поєднання рівності та свободи, створення запобіжних умов зміцненню неопатримоніалізму). Але проблема параметрів демократичного вибору набагато ширша. У цьому контексті слід приділити більшу увагу такому аспекту, як взаємозалежність між глобальним ринком і демократією. Стабілізація демократичних настанов в українському суспільстві, визначення певної їхньої специфіки є вельми важливим чинником на шляху формування стійкої громадянської ідентичності.

Перелік посилань

1. Эко, Умберто. Полный назад. „Горячие войны” и популизм в СМИ.[Текст] : перевод с итальянского Е. Костюкович. – Москва: ЭКСМО, 2007. – 592 с.
2. PRO суверенную демократию: Сборник /Сост. Поляков Л.В. – М.: Изд-во „Европа”, 2007. – 632 с.
3. Кокошин,А. Демократия и реальный суверенитет .[Текст] / А. Кокошин. М.: Эксперт,2006,№ 46. – 11-17 дек. – С. 92–93.
4. Сазонов, Н.И. Западные демократии .[Текст] / Н.И Сазонов // Сравнительная политика. Основные политические системы современного мира /под общ. ред. В.С.Бакирова, Н.И. Сазонова. – Харьков: ХНУ имени В.Н. Каразина, 2005. – 592 с. – С.81-120.
5. Бажал, А. Как обрести чувство пути. Интервью с Е. Головахой .М.: Зеркало недели,2008, № 23 (702). – 21 июня.
6. Фисун, А.А. Демократия, неопатримониализм и глобальные трансформации: [Текст] Монография. / А.А Фисун – Харьков: Константа, 2006. – 352 с.
7. Дюи, Дж. Демократическое государство [Текст] / Дж. Дюи. М.:Полис,1994, № 3. – С.38-44.
8. Даль, Р. Полиархия, плюрализм и пространство [Текст] / Р Даль // Вопросы философии, 1994. – № 3. – С.37-48.
9. Липсет, С. Политическая социология [Текст] / С Липсет // Американская социология. Перспективы, проблемы, методы. – М.: Прогресс, 1972. – С.203-219.
10. Шумпетер, Й. Капитализм, социализм, демократия [Текст] / Й. Шумпетер. М.: Экономика, 1995. – 540 с.

11. Монтескье, Ш.Л. О духе законов [Текст] / Ш.Л Монтескье // Избранные произведения. М.: Госполитиздат, 1955. – С. 159-133.
12. Арон, Р. Демократия и тоталитаризм [Текст] / Р. Арон; пер. с фр. – М.: 1993. – 303 с.
13. Ковалевский, М.М. Взаимоотношение свободы и общественной солидарности [Текст] / М.М Ковалевский. // Вехи; Интеллигенция в России: Сб. статей. 1909-1910 / Сост., коммент. Н. Козаковой; Предисл. В.Шелухаева. М.: Молодая гвардия, 1999. – 462 с.
14. Пантин, И.К. Драма противостояния демократия – либерализм в старой и новой России [Текст] / И.К Пантин. М.: Полис,1994, № 3. – С. 75-94.
15. Кин, Дж. Демократия и гражданское общество: перевод с англ [Текст] / Дж Кин. М.: Прогресс-Традиция, 2001. – 400 с.